

TİDSAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Aliya İzzetbegoviç'in Düşüncesinde Din ve
Toplumsal Değişme

Religion and Social Change in the Thought
of Aliya Izzatbegovic

Zefir ADEMİ*

Geliř/Submitted: 11.07.2025
Kabul/Accepted: 23.09.2025

Citation / Atıf

Ademi, Z. (2025). Başlık. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (46), 114-135.

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

Article Information:

Research Article

 10.29228/TIDSAD.83020

This article was checked by Intihal.net. Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır.
This article is under the Creative Commons license. Bu makale Creative Commons lisansı altındadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan  niversitesi, zefirademi@ardahan.edu.tr

TİİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Öz: Aliya İzzetbegović, Bosna-Hersek'in bağımsızlık sürecinde ve uluslararası arenada önemli bir aydın olarak öne çıkan, derin düşünceleri ve liderliği ile tanınan bir düşünürdür. Özellikle İslam, demokratikleşme ve değişim konularında yaptığı çalışmalar, onun düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Bu çalışmada Aliya İzzetbegović'in düşüncesinde din ve toplumsal değişim ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında belgesel kaynak taraması modelinden yararlanılmıştır. İlgili düşünürün kitapları, kişisel belgeleri, dijital kaynakları ve arşiv materyalleri taranmış; belgelerde toplumsal değişim ve din temalarıyla alakalı içerikler incelenmiştir. Yapılan literatür taraması sonunda Aliya İzzetbegović'in dini toplumsal dönüşümün asli unsuru olarak değerlendirdiği tespit edilmiştir. Ona göre İslam, yalnızca bir inançlar bütünü değil, bireyden başlayarak topluma sirayet eden kapsamlı bir değişim hareketidir. Toplumda ortaya çıkan ahlaki çöküşün giderilmesi, ancak sağlam bir inanç temeline dayalı ve bu inançla uyumlu ahlaki tutumların hayata geçirilmesi ile mümkündür. İzzetbegović, İslam'ın öz değerlerine bağlı kalınarak, dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek bir yenilenme sürecinin zaruri olduğunu vurgulamıştır. Bu süreçte bilgi arayışının teşvik edilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması ve kadınların sosyal hayata aktif katılımı kritik bir rol oynadığını ifade etmiştir. Ahlakı bireyin içsel dünyasına bağlayan İzzetbegović, ahlaki davranışın bilinçli seçim ve özgür irade ile ortaya çıkması gerektiğini savunmuştur. Ona göre İslam, adalet, özgürlük ve bağımsızlık ilkeleri doğrultusunda toplumu yeniden inşa ederek, kendi öz kaynaklarından beslenen bir diriliş süreci başlatmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Aliya İzzetbegović, İslam deklarasyonu, İslami yeniden doğuşun sorunları, Doğu Batı arasında İslam, toplumsal değişim.

Abstract: Aliya Izzetbegovic was a prominent intellectual during Bosnia and Herzegovina's independence process and on the international stage, recognized for his profound thoughts and leadership. His work on Islam, democratization and change formed the basis of his thinking. In this study, it was aimed to evaluate Aliya Izzetbegovic's views on religion and social change in his thoughts, and the documentary literature review model was used within the scope of the study. The relevant thinker's books, personal documents, digital resources and archive materials were examined; content related to social change and religion themes in the documents was analyzed. At the end of the literature review, it has been determined that Aliya Izzetbegovic considers religion as an essential element of social transformation. According to him, Islam is society set of beliefs, but a comprehensive movement of change that starts from the individual and spreads to the society. The elimination of the moral decadence in society is only possible through the realization of moral attitudes based on a solid foundation of faith and in harmony with this faith. Izzetbegovic emphasized that a process of renewal that would respond to the needs of the period while adhering to the core values of Islam is essential. In this process, he stated that the encouragement of the search for knowledge, the expansion of education and the active participation of women in social life play a critical role. Linking morality to the inner world of the individual, Izzetbegovic argued that moral behavior should emerge through conscious choice and free will. According to him, Islam should initiate a process of resurrection fed by its own resources by rebuilding society in line with the principles of justice, freedom and independence.

Keywords: Sociology, Aliya Izzetbegovic, declaration of Islam, problems of Islamic Rebirth, Islam between east and west, social change.

Giriş

Aliya İzzetbegović (1925-2003), Bosna-Hersek'in ilk devlet başkanı olmasının yanı sıra entelektüel kimliğiyle de ön plana çıkan bir siyasetçi ve yazardır. Mesleki geçmişinde hukuk eğitimi ve avukatlığın olduğu göze çarpmaktadır (İzzetbegović, 2010a: 1). Yaşamı boyunca İslami prensipleri savunmuş, düşünsel ve siyasi söylemlerinde insan hakları, adalet ve özgürlük gibi evrensel değerleri merkeze almıştır. Bosna-Hersek'in bağımsızlık sürecinde kritik bir rol üstlenmiş, özellikle 1992-1995 yılları arasındaki Bosna Savaşı'nda halkını koruma yönündeki çabalarıyla ve barışın tesisine yönelik katkılarıyla dikkat çekmiştir. Kaleme aldığı eserlerinde adalet, hukuk ve ahlakın toplumsal yapının inşasındaki önemini vurgulamış, İslam dünyasında modern düşünceyi gelenekle buluşturma gayretinde olan seçkin bir düşünür olarak kalıcı bir etki bırakmıştır (Korkut, 2022: 2; Plasto, 2020: 313). Kendi halkı ise İzzetbegović'i "bilge kral" olarak anmaya devam etmektedir (Bal, 2019: 358). Çevresi tarafından hiçbir zaman huzursuz, sıradan, uyumsuz veya kaprisli bir kişi olarak görülmemiştir. Aksine, sahip olduğu derin bilgi ve insan olmanın getirdiği sorumluluk bilincini çevresindekilere hissettirerek bir hayat sürmüştür. Dini ise insan yaşamına dair hayati bir dua ve müjde olarak değerlendirmiştir. İzzetbegović, hayatını kâmil insan vasfıyla sürdürmüş ve büyük şahsiyetlerin ortak özelliği olarak hayatın tüm aşamalarını bizzat tecrübe ederek yaşayan bir bilge lider olmuştur. İslam'ı tanıdıktan sonra yolundan asla sapmamış, istikametini korumuştur. İnsanlık, ondan öğrenebileceği pek çok değerli bilgi ve ilkeye sahiptir (Akay, 2022: 20; Günerigök, 2018: 539).

İzzetbegović'in ilme olan ilgisi erken yaşlarda başlamış, bu süreçte pek çok eseri okuyup değerlendirme fırsatı bulmuştur. Söz konusu okumalar, onun entelektüel dünyasının şekillenmesinde ve ilerleyen dönemde yürüttüğü siyasî mücadelenin karakterinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen İzzetbegović, yaşadığı dönemin etkisiyle İslam dışındaki çeşitli ideolojilere de ilgi duymuş, artık savunucusu kalmamış veya geçerliliğini kaybetmiş ideolojilere ait metinlerin neredeyse tamamını incelemiştir. Bununla birlikte, bu düşünce sistemlerinde zihnine ve ruhuna uygun bir dünya tasavvuru bulamadığı için yeniden İslam'a yönelmiş ve ona sıkı bir şekilde bağlanmıştır. Ancak İzzetbegović, birçok kişiden farklı olarak dönemin İslam anlayışlarını sorgulama gerekliliği hissetmiş ve bu görüşleri eleştirel bir gözle değerlendirmiştir. Başka bir ifadeyle, İzzetbegović ebeveynlerin çocuklarına aktardığı ve taklitten öteye geçmeyen bir iman anlayışını yeterli görmemiş, mevcut dinî inançları sorgulayarak evrendeki ilahî hakikati idrak etmeyi, yani tahkikî imanı gerekli görmüştür (Akram ve Sheikh, 2020: 117; Pašić, 2016: 1).

Aliya İzzetbegović'in son yüzyılda İslâm dünyasında yetişmiş önemli düşünür ve siyasetçiler arasında yer aldığını ifade etmek gerekir. Diğer birçok Müslüman mütefekkirin yaptığı gibi o da Müslüman toplumların gerileme sebeplerine ve bu

durumdan çıkış yollarına odaklanarak çalışmalarını bu doğrultuda sürdürmüştür (Karaağaç, 2019: 35). İzzetbegović, kendi zihninde tatmin edici bir İslam anlayışını, II. Dünya Savaşı'ndan önce Bosna Hersek'te lise ve üniversite öğrencileri tarafından kurulan "Genç Müslümanlar" isimli teşkilatın İslam'a dair ortaya koyduğu düşünceler içerisinde bulmuştur. Söz konusu zorlu dönemde "Genç Müslümanlar", Boşnak toplumunu dinî kimlik krizinden çıkarmaya yönelik çaba sarf ederken, aynı zamanda dönemin Müslüman toplumlarının geri kalmışlık sebeplerini araştırmış ve İslam'ı sahih bir şekilde yorumlama amacını gütmüşlerdir. İzzetbegović, bu teşkilatın düzenlediği ders ve faaliyetlere katılarak, İslam'a ilişkin geleneksel kalıpların ötesine geçen, aktif, yenilikçi ve dinamik bir perspektifi benimsemiştir. İzzetbegović, "Genç Müslümanlar" adlı teşkilata üye olması nedeniyle 1946 ile 1949 yılları arasında hayatının bir bölümünü cezaevi şartları altında geçirmek zorunda kalmıştır (Delagic & Ushama, 2022: 30; Kadrić, 2016: 41; Pašić, 2016: 1). İzzetbegović hapis hane yaşamıyla 21 yaşında tanışmıştır. Hapis hayatı yaşamasında lisede öğrenci iken girmiş olduğu teşkilat içerisinde aktif rol almaya başlamasının büyük bir etkisinin olduğu belirtilmektedir (Bal, 2019: 363).

Bu süreçte İzzetbegović, Doğu ile Batı Arasında İslam isimli eserinin hazırlık çalışmalarına da devam etmiştir. Söz konusu dönemde kaleme aldığı makalelerinde İzzetbegović, toplumu yöneten komünist rejime karşı doğrudan bir direniş çağrısında bulunmamış; bunun yerine Müslümanların toplumsal hayatın her alanında daha etkin bir şekilde yer almalarının önemini vurgulamış ve özellikle Müslüman çocukların, bilhassa kız çocuklarının eğitim almasının gerekliliğine dikkat çekmiştir. Bunun yanında eserlerinde ve söylemlerinde eşitlik ile adalet kavramlarına geniş yer vermiştir. Ancak bu tür faaliyet ve düşünceleri, Yugoslavya'daki komünist otoriteler tarafından farklı bir şekilde yorumlanmış ve neticede İzzetbegović'in 1983 yılında ikinci kez tutuklanmasına zemin hazırlamıştır (Mulaosmanović, 2018: 89; İzzetbegović, 2003: 45). Savcılık makamı, Aliya İzzetbegović'e yönelttiği suçlamaları "İslam Deklarasyonu" adlı eserini temel alarak şekillendirmiştir. İddianamede savcı, söz konusu eserin mevcut toplumsal düzenin değerlerine yönelik bir tehdit oluşturduğunu ileri sürmüş ve şu ifadeleri kullanmıştır: "İslam Deklarasyonu", mutlak bir tehlikeyi, yazılı ve sözlü suç unsurlarını, karşı-devrimci faaliyet bilincini bünyesinde barındırmaktadır." Bu ifadeler, Aliya İzzetbegović'in esasen düşünceleri ve inancı sebebiyle yargılandığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Bal, 2019: 365).

İzzetbegović'in hayatında hapis cezası almanın yanında farklı olumsuzlukları beraberinde getiren düşünce yapısı farklı sosyo-kültürel özelliklere sahip insanların olduğu bir coğrafyada yetişmesinden kaynaklanmaktadır. Aliya İzzetbegović'in Doğu ile Batı'nın kesişim noktasında bulunan bir bölgede yaşamış olması dikkat çekicidir. Bu coğrafyada, Hristiyan toplumların içinde büyüyen İzzetbegović, çocukluk yıllarından itibaren farklı din ve kültürlerle etkileşim içinde bulunmuştur. Bu durum, kendisine erken yaşlardan itibaren farklı inanç, ideoloji ve kültürleri tanıma

imkânı sunmuştur. Müslüman bir birey olarak aldığı İslami eğitim ve inancını, Müslüman olmayan toplumlar içerisinde muhafaza etme çabası göstermiştir. İzzetbegoviç, inancını diğer inanç sistemleriyle karşılaştırma fırsatına sahip olmuş, böylece körü körüne bir kabul yerine, inanca dair meseleleri araştırarak içselleştirmeyi tercih etmiştir. Yanlış bulduğu hususları eleştirmekten geri durmamış, dinin inanç alanı dışında kalan sahalarda yenilenmenin mümkün ve gerekli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Avrupa kültürüyle iç içe bir hayat sürmesi, onda “öteki”ni anlama ve birlikte yaşama kültürünün gelişmesine katkı sağlamıştır (Sarıkaya, 2018: 405). Savaş koşullarının hâkim olduğu bir dönemde dahi bu inancından vazgeçmeyen İzzetbegoviç, çatışmaların sona ermesinin ardından Bosna’da hayalini kurduğu gerçek bir Cumhuriyet’i inşa etmeyi amaçlamıştır. Tasavvur ettiği bu Cumhuriyet, çoğunluğun azınlık üzerinde tahakküm kurduğu bir yönetim anlayışını değil, aksine farklı etnik kökenlere ve inanç sistemlerine sahip toplulukların kendi ulusal, kültürel ve siyasi değerlerini koruyarak yaşamalarına imkân tanıyan bir sistemin tesisini hedeflemektedir. İzzetbegoviç, hoşgörünün dönüştürücü gücüne inanmaktadır ve toplumsal problemlerin temelinde önyargıların oluşturduğu tehditlere dikkat çekmektedir. Onun insan merkezli düşünce sisteminin temelinde adalet, hak ve hoşgörü değerleri yer almaktadır. İçinde bulunulan çağın bireyi karşı karşıya bıraktığı çok yönlü sorunlar karşısında, insanlığın kurtuluşunun nefret söylemlerinden arınmakla mümkün olacağını savunması, onun yaşam ve düşünce pratiği ile tam bir uyum içerisinde (Toman, 2023: 64).

Aliya İzzetbegoviç’in düşünce dünyasında din ile toplumsal değişim arasındaki ilişkinin araştırılması, dinin toplumsal yapının dönüşüm sürecindeki işlevini kavrayabilmek açısından büyük bir önem arz etmektedir. İzzetbegoviç, dini yalnızca bireysel bir inanç meselesi olarak görmemekte; aynı zamanda toplumsal adaletin, hukukun tesisi ve ahlaki düzenin inşasında etkin bir rol üstlenen bir unsur olarak değerlendirmektedir. Ona göre din, toplum içinde edilgen bir pozisyonda değil, toplumsal dönüşüm süreçlerini şekillendiren dinamik bir aktör konumundadır. Bu nedenle İzzetbegoviç’in din ve toplumsal değişim eksenindeki bakış açısını incelemek, İslam dünyasında modernleşme süreçlerinin din ile kurduğu ilişkiyi anlamaya katkı sağladığı gibi, dinin toplumsal dönüşüm dinamiklerine nasıl dâhil edilebileceğini ortaya koymak açısından da dikkate değerdir. Bu kapsamda yapılan bu çalışmada Aliya İzzetbegoviç’in düşüncesinde din ve toplumsal değişime ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

Bu çalışmada, belgesel kaynak taraması yöntemi kullanılarak Aliya İzzetbegoviç’in din ve toplumsal değişim eksenindeki düşünceleri analiz edilmiştir. Yöntem kapsamında öncelikle İzzetbegoviç’e ait birincil kaynaklar (kitapları, makaleleri, söyleşileri) ile onun düşüncelerini yorumlayan ikincil akademik çalışmalar taranmıştır. Kaynak seçimi, içeriklerin doğrudan din-toplum ilişkisini ele alması, tarihsel bağlam sunması ve düşünsel süreklilik taşıması kriterlerine göre yapılmıştır.

Belgeler, nitel içerik analizi tekniğiyle değerlendirilmiş; metinlerde tekrar eden temalar (örneğin ahlak, özgürlük, eğitim, kadın, yenilenme) kodlanarak tematik bir yapı oluşturulmuştur. Analitik çerçeve, İzzetbegoviç'in İslam anlayışının toplumsal dönüşümle kurduğu ilişkiyi merkeze alacak şekilde yapılandırılmış, bu çerçevede hem bireysel hem kolektif düzeyde değişim dinamikleri yorumlanmıştır. Bu yaklaşım, yalnızca metin çözümlemesi değil, aynı zamanda düşünürün yaşadığı tarihsel bağlamı ve entelektüel mirasını dikkate alan bütüncül bir okuma sunmayı amaçlamaktadır.

1. Aliya İzzetbegoviç'in Düşüncesinde "Din"

İzzetbegoviç, İslâm düşüncesinin gerilemesinin ardında yatan çeşitli sebepler üzerinde durmaktadır. Bu sebeplerin en dikkat çekici örneklerinden biri, 'haşiye' geleneğinin yaygınlaşmasıdır. Öyle ki, zamanla asıl metin neredeyse unutulmuş hale gelmiştir. Medrese eğitimi, süreç içerisinde yalnızca dört temel alana indirgenmiş ve fıkıh, kelam, tefsir ve hadisle sınırlı bir çerçeveye hapsolmuştur. Şerhlerin büyük bir kısmının ise çoğunlukla lafız ve gramerle ilgili detaylarla şekilci bir üstünlük arayışı içinde kaleme alındığı görülmektedir. Bunun yanında, araştırmaya dayalı bilgi üretimi ve kaynağından beslenen düşünsel faaliyetler yerine, ezbere dayalı bir eğitim yöntemi benimsenmiş ve bu durum İslâm düşüncesinin canlılığını kaybetmesine neden olmuştur (İzzetbegoviç, 2006: 306).

Bu durum İzzetbegoviç'in eserlerinde de üzerinde sıklıkla durulan konular arasında yer almaktadır. İzzetbegoviç'e göre İslam tarihi, çoğunlukla yalnızca İslam'ın ilerletici ve dönüştürücü potansiyelinin toplumsal yaşamda hayata geçirilmesinden ibaret değildir. Aynı zamanda bu potansiyelin doğru anlaşılmasının, ihmal edilmesinin, yanlış yönlendirilmesinin ve istismar edilmesinin de tarihidir. Bu açıdan bakıldığında her Müslüman toplumun tarihi, bir taraftan parlak başarıların bir araya geldiği bir süreç iken, diğer taraftan üzüntü verici batıl inançların ve mağlubiyetlerin de kroniğidir. Aslında Müslüman toplumların tüm siyasi ve ahlaki başarı ve başarısızlıkları, İslam'ı nasıl benimsedikleri ve bu değerleri hayatlarında ne ölçüde uygulayabildiklerinin bir yansımasıdır. İslam'ın toplumsal hayattaki etkisinin zayıflaması ise daima sosyal ve siyasi kurumların gerilemesi ve bireylerin değersizleşmesi sonucunu doğurmuştur (İzzetbegoviç, 2010a: 29).

İzzetbegoviç'in İslam düşüncesine yönelik eleştirileri, yalnızca tarihsel bir çözümleme değil, aynı zamanda çağdaş Müslüman toplumlara yönelik bir uyarı niteliği taşır. Onun dikkat çektiği zihinsel durgunluk, dinin özünden uzaklaşılmasıyla birlikte ahlaki ve entelektüel canlılığın kaybına işaret eder. Bu bağlamda, İzzetbegoviç'in eserlerinde din hem bireyin özgürleşme sürecinde hem de toplumun yeniden inşasında merkezi bir rol üstlenir. İslam'ın yalnızca ibadetlerden ibaret bir sistem değil, aynı zamanda ahlaki, kültürel ve siyasal bir bilinç biçimi olarak ele alınması, onun düşünsel sistematığının temelini oluşturur. Aşağıda, bu sistematik çerçevede İzzetbegoviç'in eserlerinde din ve İslam algısının nasıl şekillendiği daha yakından

incelenecektir.

1.1. Aliya İzzetbegoviç'in Eserlerinde Din/İslam Algısı

Aliya İzzetbegoviç'e göre din, insanın varoluşsal sorularına verdiği en derin cevaptır. O, dini yalnızca ibadet ve iman sistemi olarak değil, insanın özgürlük, sorumluluk ve anlam arayışıyla iç içe geçmiş bir bilinç biçimi olarak tanımlar (İzzetbegoviç, 1994). Bu bağlamda din, insanın "yukarıya yönelişi"nin, yani maddi sınırların ötesine geçme çabasının bir tezahürüdür. Ona göre "İnsan ne kadar insan olursa, o kadar dinî olur." (İzzetbegoviç, 2006, s. 47). Bu yaklaşım, dini hem bireysel hem kolektif düzeyde bir ahlaki ve kültürel yapı taşı olarak konumlandırır.

Dine bakış açısını ele aldığı eserler İzzetbegoviç'in düşünsel sistematığının de anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Aliya İzzetbegoviç, düşünsel sistematığı anlaşılmasından önce kavranması ve yorumlanması güç bir düşünürdür. Ancak bu düşünce sistematığı çözüldüğünde, sahip olduğu iç tutarlılık ve düzen sayesinde fikirlerini anlamlandırmak, adeta hatırlanan bir melodiyi mırıldanarak takip etmenin verdiği aşinalık hissini yaşatmaktadır. Onun yorum ve analizlerinde bu sistematığı fark etmek ise oldukça kolaydır. İslam Deklarasyonu adlı eserinde de benzer bir düşünsel düzenlilik göze çarpmakta; hatta bu eser, İzzetbegoviç'in düşünce sistematığının somut bir yansıması olarak değerlendirilebilmektedir. Eserde ele alınan temel başlıklar arasında "İnsan ve Toplum, İnsanlar Arasındaki Eşitlik, Müslümanlar Arasındaki Kardeşlik, İslâm Dünyasının Birliği, Mülkiyet, Zekât ve Faiz, Cumhuriyetçi İlke, Tevhid İnancı, Terbiye ve Eğitim, Vicdan Özgürlüğü, İslâm ve Bağımsızlık, Çalışma ve Mücadele, Kadın ve Aile, Amaca Ulaşmak İçin Her Yolun Mubah Olmadığı, Azınlıkların Durumu ve Diğer Toplumlarla İlişkiler" gibi konular dikkat çekmektedir (Alkınlı, 2022: 85; Bayram, 2019: 24). Bu düşünsel sistematığın en belirgin yansımalarından biri, İzzetbegoviç'in din ile ahlak arasındaki ilişkiye dair geliştirdiği özgün yaklaşımdır; zira onun din anlayışı, ahlaki sorumluluğu hem bireysel hem toplumsal düzeyde temellendiren bir çerçeve sunar.

1.2. Din ve Ahlak İlişkisi

İzzetbegoviç'in düşüncesinde din, ahlakın kaynağıdır. Modern seküler sistemlerin ahlaki temelleri zayıfladıkça, dinin toplumsal düzeni koruyucu rolü daha da belirginleşir. Ona göre ahlak, dinin içselleştirilmiş biçimidir; bireyde vicdan olarak, toplumda adalet olarak tezahür eder. Bu bağlamda din, sadece bireyin Allah ile ilişkisini değil, insanın insanla olan ilişkisini de düzenleyen bir ilkeler bütünü olarak görülür (Çelik, 2018, s. 52).

İzzetbegoviç, "İslam Deklarasyonu" adlı eserinde (İzzetbegoviç, 2010a: 19-51) İslam'ın sadece bir inanç manzumesinden ibaret olmadığını belirtmiştir. İslam, inanç unsurunu esas almakla birlikte, bu inancın salih amellerle desteklenmesini de zorunlu kılar. Zira İslam; iç dünya ile dış dünyayı, geçmiş ile geleceği, dünyevi olan ile uhrevi olanı, ibadethaneler ile sosyal hayatın akışını bütüncül bir şekilde

düzenler. Bu nedenle, sürekli dönüşüm geçiren dünyada İslam'ın mesajlarını yeni yöntem ve araçlarla hayata aktarma sorumluluğu, her dönemde ve her neslin önünde bir görev olarak durmaktadır. Bu sorumluluğun ihmal edilmesi, bugün karşı karşıya bulunduğumuz durumun temel sebeplerindendir ve dolayısıyla bizim kuşağımız bu konuda aktif bir rol üstlenmek durumundadır. İslam'ın insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen temel ilkeleri doğrultusunda bireysel, ailevi ve toplumsal yaşamın tüm boyutlarında İslam düşüncesinin güncellenmesi ve ihya edilmesi gerekmektedir. Aliya İzzetbegović'e göre, İslam, Müslüman toplumların hayallerini yeniden canlandıracak, kaybettikleri dinamizmi onlara tekrar kazandıracak ve aralarında ihtiyaç duyulan disiplin, ilham ve enerjiyi temin edebilecek yegâne düşünce sistemidir (Karaağaç, 2019: 42).

"İslam Deklarasyonu" adlı eseri, Aliya İzzetbegović'i çağdaş dönemin ihya hareketine mensup düşünürleri arasında, el-Benna, Seyyid Kutub ve Malik Binnebi gibi isimlerle birlikte değerlendirmeye imkân tanıyan bir çalışma niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte, söz konusu eser Aliya'nın güvenlik birimleri tarafından izlenmesine ve ilerleyen süreçte radikal İslamcılıkla suçlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu metin, kararlı bir Müslümanın iman ilkelerini ortaya koyan bir inanç manifestosu olarak değerlendirilmelidir. Her ne kadar bağlamından koparıldığında farklı yorumlara açık hâle gelse de, İslamî uyanış hareketleri için önemli bir motivasyon kaynağı olma özelliğini korumaktadır. Aliya'nın bu eserinde savunduğu "İslam'ın asla geri adım atmaması" düşüncesi, radikal eğilimli dini gruplar tarafından da benimsenen bir söylemdir. Bununla birlikte Aliya'nın temel çağrısı, Balkanlar'da dağılmış ve kimliğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Müslüman toplumların, İslam kimliği etrafında yeniden yapılandırılarak küresel ölçekte ümmetin bir parçası hâline gelmelerini sağlamak amacını taşımaktadır (Şahin, 2018: 314). Bu bağlamda, ilk olarak Seyyid Kutub'un düşünceleriyle kıyaslama yapılacaktır.

Aliya İzzetbegović ile Seyyid Kutub, dinin toplumsal dönüşümdeki rolünü merkeze alan iki önemli Müslüman düşünürdür. İzzetbegović, dini insanın özgürleşme sürecinde ahlaki bir temel olarak konumlandırırken, toplumsal değişimi içsel dönüşümle ilişkilendirir (İzzetbegović, 2012: 14). Kutub ise İslam'ı, cahiliye düzenine karşı devrimci bir alternatif olarak sunar; toplumu dönüştürmenin ön koşulu olarak bireyin imanî bilinçlenmesini ve şeriatın hâkimiyetini savunur (Kutub, 2011: 22). Her iki düşünür de modernliğe eleştirel yaklaşır, ancak İzzetbegović, dinin kültürel ve medeniyet kurucu yönünü vurgularken, Kutub daha çok siyasal ve ideolojik bir mücadele dilini benimser. İzzetbegović'in "İslam bir medeniyet projesidir" yaklaşımı, Kutub'un "İslam bir hayat nizamıdır" söylemiyle örtüşse de, yöntemsel olarak uzlaşmacı ve çoğulcu bir çizgi izler (İzzetbegović, 2006: 135). Dolayısıyla, İzzetbegović'in düşüncesi, dinin toplumsal değişimi yönlendiren ahlaki bir güç olduğu fikrini, Kutub'un devrimci perspektifinden daha kapsayıcı biçimde ele alır. İzzetbegović'in düşünceleri kıyaslanabilecek diğer bir Müslüman mütefekkir Hasan el Benna'dır.

Aliya İzzetbegoviç ile Hasan el-Benna, dinin toplumsal dönüşümdeki rolünü merkeze alan iki özgün düşünürdür. İzzetbegoviç, dini insanın özgürleşme sürecinde ahlaki bir temel olarak konumlandırırken, toplumsal değişimi içsel bilinçlenme ve medeniyet inşasıyla ilişkilendirir (İzzetbegović, 2012: 12). El-Benna ise İslam'ı, emperyalizme ve Batılılaşmaya karşı siyasal bir direnişin ideolojik zemini olarak görür, toplumsal dönüşümün ancak İslamî bir düzenin tesisiyle mümkün olacağını savunur (Benna, 1990, akt. Çağlayan, 2011, s. 187). İzzetbegoviç'in yaklaşımı daha felsefi ve kültürel bir zeminde ilerlerken, el-Benna'nın düşüncesi örgütlü mücadele ve siyasal mobilizasyon ekseninde şekillenir. Her iki düşünür de modernliğe eleştirel yaklaşır, ancak İzzetbegoviç, dinin evrensel değerler üzerinden çoğulcu bir medeniyet kurabileceğini vurgularken (İzzetbegović, 2006: 135), el-Benna daha çok İslam şeriatına dayalı bir siyasal sistemin inşasını hedefler. Bu bağlamda, İzzetbegoviç'in düşüncesi kültürel dönüşüm odaklıyken, el-Benna'nınki siyasal yeniden yapılanma merkezlidir. Son olarak İzzetbegoviç'in fikirleri Kuzey Afrika'nın meşhur simalarından Malik Binnebi ile değerlendirilecektir.

Aliya İzzetbegoviç ve Malik Binnebi, dinin toplumsal dönüşümdeki rolünü merkeze alan iki özgün Müslüman düşünürdür. İzzetbegoviç, dini insanın özgürleşme sürecinde ahlaki bir temel olarak konumlandırırken, toplumsal değişimi bireyin içsel dönüşümüyle ilişkilendirir (İzzetbegović, 2012: 15). Binnebi ise medeniyetin çöküşünü fikrî üretimin durmasıyla açıklar. Ona göre din, toplumu yeniden inşa edecek kültürel ve zihinsel dinamizmin kaynağıdır. (Bin Nebî, 1980, akt. Üstün, 2024, s. 52). İzzetbegoviç, İslam'ı bir medeniyet projesi olarak görürken (İzzetbegović, 2006: 135), Binnebi bu medeniyetin inşası için "medeniyet denklemi" adını verdiği fikir-zaman-toprak üçlüsünü önerir. Her iki düşünür de modernliğe eleştirel yaklaşır; ancak İzzetbegoviç daha uzlaştırıcı ve evrensel bir söylem geliştirirken, Binnebi sömürge sonrası zihinsel bağımsızlığı önceleyen bir diriliş çağrısı yapar. Bu bağlamda, İzzetbegoviç'in ahlaki özgürlük vurgusu ile Binnebi'nin fikrî diriliş çağrısı, İslam dünyasında dönüşümün farklı ama tamamlayıcı boyutlarını temsil eder.

Yukarıda ele alınan üç düşünürün ortak noktası, dinin toplumsal dönüşümdeki belirleyici rolünü merkeze almalarıdır. Her biri farklı tarihsel bağlamlarda ve yöntemsel yaklaşımlarla bu rolü tanımlasa da, dinin yalnızca bireysel bir inanç alanı değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı dönüştüren ahlaki, kültürel ve siyasal bir güç olduğunu vurgularlar. İzzetbegoviç'in özgürlük ve medeniyet eksenli yaklaşımı, Kutub'un devrimci söylemiyle ve el-Benna'nın örgütlü mücadele anlayışıyla karşılaştırıldığında daha bütüncül bir çerçeve sunar. Binnebi'nin fikrî diriliş çağrısı ise bu çerçeveyi zihinsel ve kültürel boyutlarda derinleştirir. Bu düşünsel zemin, İzzetbegoviç'in dinî bilinç kavramını nasıl temellendirdiğini ve toplumsal dönüşümle nasıl ilişkilendirdiğini daha yakından incelemeyi gerekli kılmaktadır. Aşağıda, bu ilişkinin teorik ve pratik boyutları ele alınacaktır.

1.3. Dinî Bilinç ve Toplumsal Dönüşüm

İzzetbegoviç, Arap-İslâm kültürünün günümüzde modern nesiller tarafından yalnızca sınırlı bir bölümünün bilindiğini ifade etmektedir. Ona göre, İslâmî kaynakları Kur'an ve hadis doğrudan etkisiyle ortaya çıkmış ve zamanla unutulmuş olan bu kültürel mirasın üzerindeki perde kaldırılmadığı sürece, Müslüman dünyada bir Rönesans gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü kaynaklara ve köklere yönelik bir araştırma yapılmadan hakiki bir yeniden doğuş sağlanamaz, kökenini bilmeyen bir zihinden de özüne ait unsurlar ortaya çıkamaz. Ayrıca İzzetbegoviç, İslam'ın ihtiyaç duyduğu Rönesans'ın, Batı kültürünün kendi gelenekleriyle hesaplaşmasıyla ortaya çıkan Rönesans ile karıştırılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre İslam dünyasının ihtiyaç duyduğu uyanış, kaybettiği aynayı yeniden bulan bir insanın kendi hakikatini tanıması ve bu tanıma süreci aracılığıyla Rabbini idrak etmesi şeklinde bir Rönesans'tır (İzzetbegoviç, 2012: 277). Diğer taraftan İzzetbegoviç, İslam'ın özündeki ilkeler ile Müslüman toplumların günlük yaşantıları arasındaki tutarsızlığa işaret ederek bu uyumsuzluğun giderilmesi için gayret göstermiştir. Ona göre, İslam toplumlarının Batı medeniyeti karşısında başarı sağlayabilmesi, ancak İslam'ın aslına uygun bir şekilde yenilenmesi ve hayata geçirilmesiyle mümkün olacaktır. Bu hedefe ulaşmanın yolu ise tevhit ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmak, Allah'a tam bir teslimiyetle kulluk etmek ve O'ndan başka hiçbir otoriteyi tanımamaktan geçmektedir. İzzetbegoviç, bu prensipler doğrultusunda bir hayat sürmüş, inandığı değerler uğruna mücadele etmiş ve bu uğurda ağır bedeller ödemekten kaçınmamış bir düşünür olarak öne çıkmaktadır (Sarıkaya, 2018: 411).

İzzetbegoviç, İslam Deklarasyonu adlı eserinde "Müslüman, birey olarak var değildir" ifadesine yer vermiştir. Bir Müslüman hem kimliğini muhafaza etmek hem de varlığını sürdürebilmek istiyorsa, kendisine uygun bir çevre, toplum ve toplumsal düzen inşa etme sorumluluğunu taşımaktadır. Bu nedenle dünyayı dönüştürmek zorundadır. Aksi takdirde kendisi değişime uğrayacaktır. Tarihsel süreçte ortaya çıkan hiçbir sahipsiz İslami hareket yoktur ki siyasi bir karakter taşımamış olsun. Bunun nedeni, İslam'ın yalnızca bir din olmanın ötesinde, aynı zamanda bir düşünce sistemi, ahlaki ilke bütünü, toplumsal düzen anlayışı, yaşam biçimi ve kendine özgü bir atmosfer oluşturarak hayatın tamamını kuşatan bir yapıya sahip olmasıdır. İslami inanç ile uyumsuz bir şekilde yaşamak, üretmek, eğlenmek veya hükmetmek mümkün değildir. Bu tarz bir çelişkili yaşam biçimi, ancak ikiyüzlü ya da içsel çatışma yaşayan insanlar için geçerli bir durumdur (İzzetbegoviç, 2010a: 43). Bu noktada Müslümanların gayr-ı İslami yaşamamaları için İslam düşüncesinin önündeki engeller ile mücadele etmeleri gerekmektedir. İslam Deklarasyonu adlı eserinde İslam düşüncesinin yeniden canlanması ve gelişmesindeki engellerden bir diğerini muhafazakâr din adamları olarak göstermiştir. Dogmatik bir yaklaşımla savundukları görüşlere göre, İslam dini geçmişteki âlimler tarafından en doğru şekilde anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Dolayısıyla günümüzde yapılması gereken, geçmişte ortaya

konulan bu yorumlara sıkı sıkıya bağlı kalmaktır. Zamanın ve şartların meydana getirdiği yeni durumlar ile ihtiyaçların dikkate alınarak yeni yorumlar geliştirilmesi ve yenileme girişimleri ise onlar tarafından dinin kutsallığına ve bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Aliya İzzetbegović, İslam'a duyulan sevgi ve onu muhafaza etme güdüsünden kaynaklandığını düşündüğü bu tutumu patolojik, gerici ve dar görüşlü bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır (Karaağaç, 2019: 46).

İslam Deklarasyonu adlı eserinde Aliya İzzetbegović, İslami yenilenme düşüncesinin önündeki bir diğer engelin, ilerlemenin yolunu Batı'ya tam anlamıyla teslimiyette ve bu süreçte engel olarak görülen geleneğin, dolayısıyla da dinin terk edilmesinde gören zihniyet olduğunu belirtmektedir. Kendilerini modern ve ilerlemeci olarak tanımlayan bu bakış açısına sahip kişilere göre, dünyada söz sahibi olabilmek, İslami değerlerden uzaklaşarak Batılı normlara bağlı kalmakla mümkün olacaktır. İzzetbegović, bu kesimi yerel değer, adet ve inançları ortadan kaldırıp, onların yerine yabancı unsurları ikame ederek kısa sürede olağanüstü bir gelişmenin sağlanacağını zanneden Batıcılar olarak tanımlar. Gelenekçileri İslam'ın temsilcileri olarak gördüklerinden, geleneğe ve İslam'a bütüncül bir karşıtlık sergilerler. Bu kişiler, İslam dünyasının geri kalmışlığının çözümünü kendi iç dinamiklerinde aramak yerine, başkalarına ait yabancı reçetelere sarılmayı tercih etmektedirler (Karaağaç, 2019: 46).

İzzetbegović'in dinî bilinç ve toplumsal dönüşüm üzerine geliştirdiği düşünceler, yalnızca teorik bir çerçeve sunmakla kalmaz, aynı zamanda İslam dünyasının karşı karşıya olduğu yapısal sorunlara dair kapsamlı bir teşhis içerir. Onun eserlerinde sıkça vurgulanan zihinsel durgunluk, tarihsel kopuş ve kültürel yabancılaşma, Müslüman toplumların dönüşümünü engelleyen temel faktörler olarak öne çıkar. Bu bağlamda, İzzetbegović'in din anlayışı ile İslam dünyasının mevcut problemleri arasındaki ilişki hem düşünsel hem de pratik düzeyde yeniden değerlendirilmelidir. Aşağıda, bu sorunların mahiyeti ve çözüm yolları, İzzetbegović'in perspektifinden ele alınacaktır.

2. Aliya İzzetbegović'e Göre İslam Dünyasının Temel Problemi

İslam Deklarasyonu'nun yanı sıra İzzetbegović "İslami Yeniden Doğuşun Sorunları" (İzzetbegović, 2010a), "Doğu Batı Arasında İslam" (İzzetbegović, 2012) ve "Köle Olmayacağız" (İzzetbegović, 2007) eserlerinde de dine yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur. İzzetbegović "İslami Yeniden Doğuşun Sorunları" adlı eserinde, İslam dünyasının karşı karşıya bulunduğu gerileme ve kriz ortamını ele alarak, İslam'ın yeniden dirilişi için gerekli olan entelektüel, toplumsal ve siyasal dönüşüm süreçlerini tartışmaktadır. İzzetbegović'e göre, İslam dünyasının temel problemi; İslam'dan uzaklaşılması, dinin yalnızca ibadetlerden ibaret görülmesi ve sosyal yaşam ile bilimsel alanların dinin kapsamından bağımsız düşünülmesi gibi parçalı bakış açılarıdır. Eserde, İslam'ın yalnızca ibadetlere indirgenemeyeceği, aksine bütüncül bir hayat sistemi olduğu ve toplumsal ile siyasal düzenin de İslam ahlakına

dayanması gerektiği savunulmaktadır (İzzetbegoviç, 2010b: 1; Toman, 2023: 62). Aliya İzzetbegoviç, “Doğu ve Batı Arasında İslam” adlı eserinde, İslam’ın Batı’nın materyalist yaklaşımı ve Doğu’nun mistik eğilimleri karşısındaki yerini ve kendine özgü karakterini incelemektedir. Eserin ana tezi, İslam’ın yalnızca bir inanç sistemi olmanın ötesinde, kapsamlı bir hayat nizamı ve medeniyet perspektifi sunduğudur. İzzetbegoviç, İslam’ın bireyleri yalnızca ibadetle sınırlı bir alanda değil, aynı zamanda ahlak, adalet, toplumsal düzen ve siyaset gibi alanlarda da yönlendirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca eserde, İslam dünyasında bir yeniden doğuşun sağlanabilmesi için entelektüel bir uyanışın, ahlaki bir restorasyonun ve toplumsal bir dönüşümün gerekli olduğu vurgulanmaktadır (Karić, 2013: 7; Sevimli, 2017: 361; Şahin ve Şahin, 2023: 633; Apaydın, 2007: 187).

“Köle Olmayacağız” adlı eser ise, Aliya İzzetbegoviç’in 1990–1995 yılları arasında yaptığı konuşmalardan oluşan ve onun düşünsel, siyasal ve ahlaki duruşunu yansıtan bir metinler bütünüdür. Bu eser, özellikle savaşın gölgesinde bile dinin ve insan onurunun nasıl bir toplumsal direniş ve değişim kaynağı olabileceğini gösteren güçlü bir belgedir. Eserde İzzetbegoviç, dinin bireyin içsel özgürlüğünü ve toplumsal direnişini besleyen bir kaynak olduğunu vurgular. “Her şeye kadir olan Allah’a and olsun ki asla köle olmayacağız!” sözü, onun imanla şekillenen özgürlük anlayışının özüdür (İzzetbegoviç, 2007: 51). Başka bir yerde Konuşmalarında sıkça “iyi insan olmadan iyi Müslüman olunamaz” ifadesini kullanır. Bu, ahlakın bireysel düzeyde içselleştirilmeden toplumsal düzeyde etkili olamayacağını gösterir (İzzetbegoviç, 2007: 43). İzzetbegoviç, İslam dünyasının sorunlarını yalnızca siyasal değil, entelektüel ve ahlaki düzeyde de ele alır. Eğitim, düşünce üretimi ve kültürel diriliş, onun sosyal değişim vizyonunun temel taşlarıdır (İzzetbegoviç, 2007: 75). Bosna’daki Müslüman toplumun kimliğini koruyabilmesi için İslam etrafında yeniden örgütlenmesi gerektiğini savunur. Bu, dinin sadece bireysel değil, kolektif bir inşa gücü olduğunu gösterir. “İsmi ne olursa olsun, hangi dine inanırsan inan, her şeyden önce insan olmalısın” sözü, onun din anlayışının ötekileştirmeye değil, insanlık onuruna dayandığını ortaya koyar (İzzetbegoviç, 2007: 199).

İzzetbegoviç eserlerinde dini sadece bir inanç sistemi olarak görmemiştir. İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen değişmez İslami ilkeler mevcut olmakla birlikte, üretim, toplumsal yapı veya siyasal örgütlenme açısından değişmeyen bir İslami form yoktur. Bu durum, İslam’ı kapsayıcı bir düzen anlayışıyla ele almanın en temel ve ilk sonucunu oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, önemli fakat tek alternatif olmayan üç sonuç daha ortaya çıkmaktadır: Birincisi, bu dünyaya önem veren İslam, en iyi şekilde düzenlenmiş bir dünya düzeninden yanadır. Dolayısıyla, dünyayı daha iyi hâle getirmeyi amaçlayan hiçbir unsur, baştan gayr-i İslami olduğu gerekçesiyle reddedilemez. İkincisi, doğaya açık olmak, esasen bilime açık olmayı da gerekli kılar. Bir çözümün İslami olabilmesi için iki temel koşulu sağlaması gerekmektedir. Üçüncüsü, çağdaş dünyanın karşı karşıya kaldığı ayrışmalar din ile bilim, ahlak ile siyaset,

bireysel ile toplumsal, maddi ile manevi arasındaki kopukluklar bağlamında İslam, yeniden uzlaştırmacı bir düşünce rolünü üstlenirken, İslam dünyası ise parçalanmış bir dünya içerisinde arabulucu bir misyon edinmektedir (İzzetbegoviç, 2010a: 49; İzzetbegoviç, 2007: 197).

İzzetbegoviç, dini önemli bir hürriyet ve bağımsızlık unsuru olarak görmektedir. Özgürlük ve bağımsızlık tesis edilmeden İslami bir düzenin inşası mümkün değildir. Bunun tersi de geçerlidir: İslam'ın toplumsal hayatta varlık bulmadığı bir zeminde gerçek anlamda özgürlük ve bağımsızlık sağlanamaz. Bu yaklaşım iki boyutta değerlendirilebilir: İlk olarak, bir toplumun kazandığı bağımsızlık, ancak manevi bir fetih ve ülküsel bir özgürlüğün sonucu olduğu takdirde hakiki ve kalıcı nitelik taşır. Başka bir ifadeyle, bir halkın elde ettiği bağımsızlık, o toplumun kendi öz benliğini bulduğunun, içsel potansiyelini keşfettiğinin bir göstergesi olmalı ve ancak bu şekilde uzun vadede korunabilir. İslami düşüncenin günlük yaşamda onaylanması sürecinde her Müslüman toplum bu düşünceyi içselleştirerek kendi kimliği ile bütünleştirir. Bunun yanında, bireysel manevi kurtuluşunu, toplumsal ve siyasal kurtuluşun temel koşulu olarak değerlendirir (İzzetbegoviç, 2010a: 61).

İzzetbegoviç'in, geleneksel İslâm düşüncesinin ezbere dayalı, durağan ve nakilci yorum anlayışından ayrılarak, yeni bir perspektif geliştirmeye çalıştığı ve kendine has bir yorum ortaya koyma çabasında olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Onun özgün İslâm anlayışını şekillendiren etkenlerden biri de yaşadığı dönemde dünyada hâkim olan iki kutuplu siyasi yapıdır. XX. yüzyılda ortaya çıkan bu çift kutuplu küresel düzenin İzzetbegoviç'i önemli ölçüde etkilediği ve bu dönemde edindiği tecrübelerin, düşüncelerini ikili bir bakış açısına yönlendirmiş olabileceği şeklinde bir değerlendirme, gerçeklikten uzak değildir (İzzetbegoviç, 2017: 30). Dolayısıyla, İzzetbegoviç'in İslam dünyasına dair eleştirileri yalnızca mevcut sorunların teşhisiyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda bu sorunların aşılması için gerekli olan toplumsal dönüşümün mahiyetine ve dinî bilinçle şekillenen değişim dinamiklerine dair kapsamlı bir düşünsel zemin sunar.

2.1. Aliya İzzetbegoviç'in Düşüncesinde "Toplumsal Değişme"

İzzetbegoviç'in ikinci kez cezaevinde bulunduğu dönemde, daha önce kaleme almış olduğu Doğu ile Batı Arasında İslam adlı eseri yayımlanmıştır. Bu eser aracılığıyla İzzetbegoviç, entelektüel çevrelerin dikkatini çekmeyi başarmış ve bu durum, serbest bırakılmasına katkı sağlamıştır. Komünist ideolojinin çöküşünün simgesi olarak değerlendirilen Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1990 yılında Bosna Hersek Komünist Partisi'nin dağılmasının ardından Yugoslavya dağılmıştır. Bu süreçte İzzetbegoviç, aynı idealleri paylaştığı arkadaşlarıyla birlikte Bosna Hersek'in bağımsızlığının kazanılmasında önemli bir rol üstlenen Demokratik Eylem Partisi'ni kurarak siyasî hayata atılmıştır. Böylelikle İzzetbegoviç, yaşamı boyunca savunduğu ilkeleri fiilen hayata geçirme imkânını elde etmiştir (Pasiç, 2016: 2).

İzzetbegoviç'in sistematik bir ilahiyat eğitimi almadığını, yani medrese ya da İslâmî ilimler fakültesinden mezun olmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Bu durum, onun özellikle "Müslümanların kendilerini ifade etme ve örgütlenme biçimlerinin en etkili şekilde siyaset alanında gerçekleştirilebileceği" yönündeki görüşlerinin ilahiyat çevreleri tarafından eleştiriye açık hale gelmesine neden olmuştur. Bununla birlikte İzzetbegoviç, kendisinin bir ilahiyatçı olmadığını açıkça ifade ederek ortaya koyduğu fikirlerin, Müslümanların İslâm'ı daha iyi kavrayabilmeleri için bir çaba niteliği taşıdığını vurgulamaktadır (Pasiç, 2016: 124). Toplumsal değişimin temelinde de İslâm'ın doğru anlaşılmasının önemli olduğunu savunmuştur. İzzetbegoviç, İslâm'ı iki aşırılığın arasında bir denge yolu olarak konumlandırmış ve Kur'an'ın vurguladığı "Vasat Ümmet" anlayışını toplumsal düzeyde hâkim kılmayı hedeflemiştir. Ona göre, Müslüman toplumlarda yaygın şekilde görülen tembellik, ikiyüzlülük, yolsuzluk ve ahlaki yozlaşmanın ortadan kaldırılabilmesi, ancak güçlü bir inanç sisteminin inşa edilmesi ve bu inanca uygun ahlaki tutum ve davranışların hayata geçirilmesi ile mümkün olacaktır (Sarıkaya, 2018: 401). İzzetbegoviç'in İslam düşüncesi ekseninde toplumsal dönüşüme dair geliştirdiği ilkeler, onun farklı dinlerin tarihsel tecrübelerine ve dönüşüm dinamiklerine yönelik değerlendirmelerinde de kendini göstermektedir. Bu minvalde, diğer dinlerin toplumsal değişme süreçlerine dair yaklaşımı, İslam ile kurduğu karşılaştırmalı perspektifin bir uzantısı olarak ele alınabilir.

2.2. Aliya İzzetbegoviç'e Göre Diğer Dinlerde "Toplumsal Değişme"

İzzetbegoviç, her ne kadar İslam dininin önemine ve değişime uğraması gerektiğine vurgu yapsa da diğer dinlerin de olumlu gördüğü yönlerini kaleme almıştır. Ona göre Hristiyanlık, yüce din anlayışı ile yüce ahlak ilkeleri arasında güçlü bir uyum, karşılıklı etkileşim ve neredeyse tam bir bütünleşmenin mümkün olduğunu gösteren önemli bir örnek oluşturmaktadır. Tamamen Hristiyanlık eksenli konulardan beslenen Rönesans sanatı ise, üstün sanatın da bu uyum sürecine dâhil olabileceğini ortaya koyan bir örnek olarak değerlendirilebilir (İzzetbegoviç, 2012: 180). İzzetbegoviç, düşünce dünyasında bir yandan Durkheim'in, daha güçlü bir şekilde ise Weber'in sosyolojik perspektifini yansıtan bir tutum sergilemekte, diğer yandan Gazali'nin hayal gücünü ve derinlikli yaklaşımını da çağrıştıran bir duruş ortaya koymaktadır. Yahudi kökenli Durkheim'in belirlediği sosyolojik din anlayışı, toplum merkezli bir bakış açısına sahiptir ve bu yaklaşımda din, toplumsal dinamikler aracılığıyla işlev kazanmaktadır. Bu bağlamda, toplumu dinin kaynağı olarak kabul eden yaklaşım, pozitivist sosyolojinin temel bir yansımasıdır. İzzetbegoviç, bu noktada Yahudilik, toplum felsefesi ve pozitivist yaklaşım arasında bir gerilim hattı bulunduğunu düşünmekte ve bu sosyolojik zeminin derinlemesine analiz edilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Günerigök, 2018: 542).

İzzetbegoviç, toplumsal değişimin sağlanmasında ahlakın önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamıştır. İzzetbegoviç, ahlakın kökeninin bireyin iç dünyasında

bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre ahlakta niyet ve irade temel bir öneme sahiptir. Ahlaki eylemler, bireyin özgür iradesiyle gerçekleştirilmelidir; baskı, zorlama veya korku ile ortaya çıkan davranışlar ahlaki nitelik taşımaz. Gerçek anlamda ahlaki bir davranışın, bireyin bilinçli tercihi ve kastı olmadan ortaya çıkamayacağını vurgulayan İzzetbegoviç, bu sebeple eğitimin yalnızca belirli bir ölçüde insan davranışlarını şekillendirebileceğini, ancak tek başına bireyde ahlaki bir duruş kazandırmada yeterli olmayacağını savunmaktadır (Sarıkaya, 2018: 414). Bu çerçevede, farklı dinlerin tarihsel tecrübelerine ve ahlaki temellerine dair yaptığı karşılaştırmalı analizler, İzzetbegoviç'in İslam'ın yorumlanma biçimine yönelik eleştirilerini daha da derinleştirmesine olanak tanımış, özellikle İslam'ın çağdaş dünyada yeniden anlamlandırılması gerekliliğini vurgulayan yaklaşımının temel dayanaklarını oluşturmuştur.

2.3. İslami Yorumun Yenilenmesi

Toplumsal değişim için İslam'ın da yenilenmesi gerekliliğini savunmuştur. Aliya İzzetbegoviç, İslam'ın yenilenmesinin dışında bir alternatifin bulunmadığını savunmuş ve yaşamı boyunca bu ideal uğruna mücadele etmiştir. Ona göre bu yenilenme süreci, bireylerden başlamalı ve Müslüman toplumların kendi iç dinamiklerinden beslenerek gerçekleşmelidir. Bu süreçte geçmişle hesaplaşmanın büyük bir önem taşıdığını dile getiren İzzetbegoviç, geçmişin eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini, ancak geçmişin tamamen reddedilmesinin de doğru bir tutum olmadığını Türkiye ve Japonya örnekleri üzerinden açıklamaktadır. Ayrıca yenilenmenin, İslam'ın inanç alanı gibi değişime kapalı sahaların dışında, yenilenmeye açık alanlarda gerçekleştirilmesi gerektiğini de vurgulamaktadır (Sarıkaya, 2018: 414).

İzzetbegoviç'e göre, ilim aramak da toplumsal değişimin temel koşulları arasında yer almaktadır. Bilginin peşinde olmak ile bilgiye sahip olmak arasında bir ayrım bulunmaktadır. Birinin amacı dünyayı anlamak iken, diğerrinin hedefi dünyadan faydalanmaktır. Bu bakımdan bilgi, bir bilim insanı için farklı, diğer insanlar için ise farklı bir anlam taşımaktadır. Toplum nezdinde bilgi, genellikle sayısal ve mekanik sonuçların bir toplamı olarak görülürken, bilgi üreticisi konumundaki bilim insanı için bilgi; gözlem, deneyim, çaba, arzu ve fedakârlık ile örülmüş bütüncül bir yaşam tarzını ifade eder. Üstelik bilim insanı için bilgi, keşfetmenin verdiği haz ile ahlaki açıdan en yüce değerlerden birini oluşturan yüksek bir duygudur. Bu keşfetme sevinci sayesinde birey, bilim insanı olmanın ötesine geçerek düşünür ve şair kimliğine yaklaşır. Bilim insanının kendi başına ulaştığı hakikat ile insanlık için keşfettiği hakikatler arasında istem dışı bir ayrım ortaya çıkar (İzzetbegoviç, 2012: 175).

Toplumsal değişimin gerçekleşmesinde kadınların eğitime katılımları da üzerinde önemle durulması gereken diğer bir konudur. İzzetbegoviç'in kadınlara ve aile kurumuna yönelik bakış açısı, öncelikle kendi ailesindeki kadınlarla kurduğu ilişkilerde açıkça gözlemlenebilmektedir. Batı toplumlarında kadın, annelik ve aile yapısı,

asli onurlu konumundan uzaklaştırılarak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaşanan problemlerin ana kaynağı hâline getirilmektedir. Müslüman toplumlarda da kadınlara ilişkin çeşitli sorunlar mevcuttur ve bu sorunlar, diğer birçok meselede olduğu gibi İslam'ın toplumsal yaşamı şekillendirme kapasitesinin zayıflatılmasından kaynaklanan problemlere benzerlik göstermektedir. Aliya İzzetbegoviç'in perspektifinde, İslamî bir dirilişin gerçekleşmesiyle birlikte bireysel ve toplumsal bir yenilenmenin sağlanabilmesi için kadınların eğitilmesi ve eğitimli kadınların bu süreçte aktif rol alması hem genel eğitim hem de din eğitimi açısından kritik bir önem taşımaktadır (Göküş, Koçoğlu ve Atay 2020: 326). Bunun yanında İzzetbegoviç sadece kadınların değil, toplumun genelinin de iyi bir eğitim almasının toplumsal gelişim, değişim ve kalkınmaya katkı sağlayacağını öngörmüştür (Dağ, 2024: 393). Tüm bu değerlendirmeler ışığında, Aliya İzzetbegoviç'in toplumsal değişime dair yaklaşımı; bireyden topluma, eğitimden ahlaka, kadın rolünden bilgi üretimine kadar çok katmanlı bir dönüşüm vizyonu ortaya koymakta ve bu vizyon, onun düşünsel mirasının temel yapı taşlarını oluşturmaktadır.

Sonuç

İzzetbegoviç, bir düşünür olarak yalnızca tek yönlü bir bakış açısına bağlı kalmamış; Batı ve Doğu'nun entelektüel birikimlerini içeren eserleri çok boyutlu bir şekilde analiz ederek eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmiştir. Önyargılarından arınarak, bilginin kaynağından ziyade içeriğine odaklanmış ve söyleyen kişinin kimliğine bağlı kalmadan bilgiyi tarafsız bir biçimde incelemiştir. İzzetbegoviç, Batı karşısında gerileyen İslam coğrafyasının temel sorununun İslam'dan uzaklaşma olduğunu belirtmiş ve Müslüman toplumlarda yaşanan her olayın İslam adına değerlendirilmesi gerektiği görüşüne kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Doğu'daki geleneksel tutumları ve dogmatik yaklaşımların eleştirel bir süzgeçten geçirilmemesini eleştirerek, körü körüne itaate dayalı anlayışların toplumsal eylemsizliğe neden olduğunu da sorgulamıştır. Bu çerçevede, Batı'nın tarihsel süreçte gerçekleştirdiği gibi Doğu'nun da kendi iç dinamiklerini kullanarak bir rönesansa ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Bu fikir ve önerilerini şekillendirirken temel referans noktası İslam olmuş, İslam'dan beslenmiştir. Bu yaklaşımı ile yaşadığı dönemde İslam düşüncesini yeniden yapılandırmaya yönelik etkin bir tavır sergileyerek, İslam'ın çağın gereklerine uygun yeni bir vizyona sahip olması gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda bir İslami düzen tezi geliştirmiştir.

Aliya İzzetbegoviç, İslâm düşüncesinin gerilemesinin nedenlerini ele alırken medrese eğitiminde 'haşiye' geleneğinin yaygınlaşmasını, araştırmaya dayalı bilgi üretiminin yerine ezbere dayalı eğitimin benimsenmesini, fıkıh, kelam, tefsir ve hadislerle sınırlı bir çerçevede şekilci üstünlük arayışlarının İslam düşüncesinin canlılığını kaybetmesine neden olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre İslam tarihi, yalnızca ilerlemelerle değil, İslam'ın potansiyelinin yanlış anlaşılması ve ihmal edilmesiyle şekillenmiş, Müslüman toplumların siyasi ve ahlaki başarıları ya da başarısızlıkları,

İslam'ın hayata nasıl geçirildiğinin bir yansıması olmuştur. İslam'ın toplumsal hayattaki etkisinin zayıflaması ise sosyal kurumların ve bireylerin gerilemesine sebep olmuştur. Dini yalnızca bir inanç sistemi olarak görmeyen İzzetbegoviç, İslam'ın iç ve dış dünyayı, geçmiş ve geleceği, ibadet hayatı ile sosyal hayatı bütüncül biçimde düzenlediğini ifade etmiştir. Bu nedenle İslam'ın mesajlarının değişen şartlara uygun yöntem ve araçlarla hayata geçirilmesi gerekliliğini vurgulamış ve bu sorumluluğun ihmal edilmesinin bugünkü problemlerin temel sebebi olduğunu belirtmiştir. Ona göre İslam, Müslüman toplumların kaybettikleri dinamizmi yeniden kazandıracak, ihtiyaç duyulan disiplin, ilham ve enerjiyi temin edebilecek yegâne sistemdir.

“İslam Deklarasyonu” adlı eseri, İzzetbegoviç'in bu düşünsel sistematığının somut bir yansıması olup, bireysel, ailevi ve toplumsal yaşamın tüm boyutlarında İslam düşüncesinin güncellenmesi ve ihya edilmesi gerektiğini savunmuştur. İslam'ın toplumsal düzen, ahlak, üretim ve siyasette belirleyici rol oynadığını, sahih İslami hareketlerin tarih boyunca siyasi karakter taşıdığını belirtmiştir. Müslümanların kimliklerini koruyabilmeleri için kendilerine uygun bir toplumsal düzen kurmaları gerektiğini ifade ederken, İslam düşüncesinin önündeki engeller arasında dogmatik, muhafazakâr din adamlarının yenilikleri tehdit olarak görmesini ve Batıcı zihniyetin ilerlemenin yolunu İslami değerleri terk etmekte aramasını eleştirmiştir.

İzzetbegoviç, Batı'nın materyalist yaklaşımı ile Doğu'nun mistik eğilimleri arasında İslam'ın özgün bir denge kurduğunu ve İslam'ın bireylerin yalnızca ibadet hayatını değil, ahlak, adalet, toplumsal düzen ve siyaseti de kapsayan bütüncül bir hayat sistemi sunduğunu vurgulamıştır. İslam dünyasında entelektüel bir uyanış, ahlaki restorasyon ve toplumsal dönüşümün gerekliliğini dile getirerek İslam'ın toplumsal hayatta etkin kılınması gerektiğini savunmuştur. İslam'ı bir özgürlük ve bağımsızlık unsuru olarak değerlendiren İzzetbegoviç, gerçek özgürlük ve bağımsızlığın, İslam'ın toplumsal hayatta yer bulması ve bireylerin manevi kurtuluşunu sağlamasıyla mümkün olacağını ifade eder. Bir toplumun bağımsızlığı, manevi fetih ve içsel potansiyelinin keşfiyle kalıcı hale gelirken, bireysel manevi kurtuluş toplumsal ve siyasal kurtuluşun da temel şartı olarak görülmelidir.

Özetle, İzzetbegoviç İslam'ı yalnızca bir inanç manzumesi değil, toplumu dönüştüren, hayatın her alanını kapsayan, sürekli yenilenmeye açık ve özgürlüğün temeli olarak gören bir düşünce sistemi olarak ele almış ve bu düşünce sisteminin ihyası için Müslüman toplumlara sorumluluk yüklemiştir. Dini görüşlerinin yanında İzzetbegoviç'in toplumsal değişime ilişkin görüşleri de üzerinde sıklıkla durulan konular arasında yer almakla beraber, toplumsal değişim ile İslami değişim arasındaki ilişkiye önem verdiği görülmüştür. Yenilenme sürecinde geçmişle hesaplaşmanın önemine dikkat çekmiş, geçmişin tamamen reddedilmesinin yanlış olduğunu, Türkiye ve Japonya örnekleriyle açıklamıştır. Ayrıca yenilenmenin, inanç alanı gibi değişime kapalı alanlar dışında, yenilenmeye açık sahalarda gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. İslam'ı “Vasat Ümmet” anlayışıyla toplumsal düzeyde hâkim

kılmayı hedefleyen İzzetbegoviç, toplumsal değişimin sağlanmasında ilmin peşinde olmanın ve eğitimin önemini de vurgulamıştır. Ona göre bilgi, bilim insanı için bütüncül bir yaşam tarzını ifade ederken, keşfetmenin verdiği haz bireyi düşünür kimliğine yaklaştırır ve bilgi üretimi, toplumsal gelişimin temellerinden biridir.

Toplumsal değişimde ahlakın rolüne de dikkat çeken İzzetbegoviç, ahlakın kaynağının bireyin iç dünyası olduğunu, niyet ve iradenin ahlaki davranış için temel olduğunu savunmuştur. Ona göre eğitim, bireyi şekillendirmede önemli olsa da gerçek anlamda ahlaki duruşu yalnız başına kazandıramaz; ahlaki davranış bilinçli tercih ve irade gerektirir. Toplumsal değişimin gerçekleşmesinde kadınların eğitim almasının önemini de vurgulayan İzzetbegoviç, eğitilmiş kadınların hem genel hem din eğitiminde aktif rol almasının bireysel ve toplumsal yenilenmeyi sağlayacağını ifade etmiştir. Bu yaklaşımı, sadece kadınların değil toplumun genelinin iyi bir eğitim almasının değişim ve kalkınma için kritik olduğunu da ortaya koymaktadır.

Ezcümle çalışma, Aliya İzzetbegoviç'in din ve toplumsal değişim eksenindeki düşüncelerini çok boyutlu bir perspektifle ele alarak, İslam düşüncesinin çağdaş dönüşüm süreçlerine nasıl entegre edilebileceğine dair özgün bir çerçeve sunmuştur. İzzetbegoviç'in din anlayışı, bireysel özgürlükten toplumsal düzenin inşasına kadar uzanan geniş bir etki alanına sahiptir. Onun düşüncesinde din, yalnızca metafizik bir inanç sistemi değil; aynı zamanda ahlaki, kültürel ve siyasal bir bilinç biçimi olarak toplumsal dönüşümün asli dinamığıdır.

Literatüre katkı açısından bu çalışma, İzzetbegoviç'in düşünsel sistematliğini çözümleyerek, dinin modernleşme süreçleriyle nasıl ilişkilendirilebileceğini ortaya koymuştur. Özellikle "vasat ümmet" anlayışı, İslam'ın denge kurucu rolünü yeniden düşünmek için önemli bir referans sunmaktadır. Ayrıca, İzzetbegoviç'in Batı ve Doğu arasında kurduğu eleştirel denge, dinin evrensel değerlerle nasıl bütünleştirelebileceğine dair yeni açılımlar sağlamaktadır.

Bu bağlamda, çalışma şu yeni soruları gündeme getirmektedir:

İzzetbegoviç'in dinî bilinç kavramı, post-seküler toplumlarda nasıl yeniden yorumlanabilir?

Siyasal İslam eleştirileri bağlamında İzzetbegoviç'in konumu nasıl konumlandırılmalıdır?

Dinî düşüncenin yenilenme süreci, geleneksel otoritelerle nasıl uzlaştırılabilir?

Kadın eğitimi ve bilgi üretimi, İslamî toplumsal dönüşümde nasıl bir rol üstlenmelidir?

Gelecek araştırmalar için sunduğu öneriler ise şu şekilde sıralanabilir:

İzzetbegoviç'in düşüncesi, çağdaş İslam düşünürleriyle karşılaştırmalı olarak

incelenmeli.

İslam Deklarasyonu'nun siyasal etkileri, Balkanlar'daki İslamî hareketlerle ilişkilendirilerek analiz edilmelidir.

İzzetbegoviç'in ahlak anlayışı, çağdaş etik teorilerle karşılaştırmalı biçimde ele alınmalıdır.

Eğitim ve kadın temaları, İslamî kalkınma modelleri bağlamında yeniden yapılandırılmalıdır.

Neticede, İzzetbegoviç'in düşüncesi, yalnızca bir dönemin entelektüel mirası değildir. Aynı zamanda onun düşünce sistemi İslam dünyasının geleceğine dair stratejik bir vizyon sunmaktadır. Bu vizyon, bireyden topluma, gelenekten yeniliğe, inançtan eyleme uzanan bir dönüşüm çağrısıdır.

"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları:

Etik Kurul Belgesi:	Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.
Çıkar Çatışması Beyanı:	Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazar/ların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Finansal Destek:	Bu çalışmanın araştırma ve yazım aşamalarında herhangi kişi/kurum veya kuruluşlar tarafından finansal destek alınmadığı bildirilmiştir.
Destek ve Teşekkür Beyanı:	-
Çifte Kör Hakem Değerlendirmesi:	Dış-bağımsız
<i>The following statements are made in the framework of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":</i>	
Ethics Committee Approval:	Ethics committee approval is not required for this article.
Declaration of Conflicting Interests:	No conflicts of interest were reported for this article.
Financial Support:	It has been reported that this study did not receive financial support from any person/institution or organization during the research and writing phase.
Statement of Support and Acknowledgment:	-
Double-Blind Peer Review:	External-independent

KAYNAKÇA

- Akay, H. (2022). Bir entelektüel ve lider olarak Aliya İzzetbegoviç. *Uluslararası Akademik Çalışmalar Dergisi*, 2(1), 20–30. <https://doi.org/10.29228/jacade-mia.64119>
- Akram, M., & Sheikh, U. A. (2020). Islamic culture and Western civilization: The prospects of coexistence in the thought of Alija Izetbegović. *UOCHJRS*, 4(1), 116–130. <https://doi.org/10.33195/journal.v4i01.269>
- Alkılınc, H. (2022). İslam deklarasyonu. *Journal of Islamic Civilization*, 8(49), 83-89.
- Apaydın, H. (2007). Aliya İzzetbegoviç'in 'Doğu ve Batı Arasında İslam' adlı kitabındaki bazı düşünceleri üzerine bir değerlendirme. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 187–202.
- Bal, H. (2019). Aliya İzzetbegoviç ve bilgeliğin tezahürleri. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 5(9), 358–391.
- Bayram, M. (2019). *Aliya İzzetbegoviç'in İslamlaşma anlayışı* [Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Benna, H. (1990). *Müzekkiratü'd-da'va ve'd-dâi* [Hatıralar]. Daru'l-Kütüb. (Akt. Çağlayan, 2011) Çağlayan, H. (2011). *Benna ve Gannuşi'nin Şer'i Fikriyatları*. Akademik Kaynak. <https://www.akademikkaynak.com/hasan-el-benna-ihvan-ve-rasid-gannusinin-nahda-ser-i-ve-siyasi-fikirlerinin-karsilastirilmesi.html>
- Dağ, A. (2024). Bir Balkan düşünürü ve devlet adamı olarak Aliya İzzetbegoviç'in insan ve eğitim anlayışı. *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 392–404. <https://doi.org/10.62297/idrak.1553085>
- Delagic, L., & Ushama, T. (2022). Alija Izetbegović's contributions to socio-political and religious thought. *Hamdard Islamicus*, 45(4), 29–47. <https://doi.org/10.57144/hi.v45i4.501>
- Göküş, Ş., Koçoğlu, B., ve Atay R. (2020). Aliya İzzetbegoviç'e göre bireyin ve toplumun eğitiminde kadının rolü. *Turkish Academic Research Review*, 5(3), 325–357. <https://doi.org/10.51508/tarr.782680>
- Günerigök, M. (2018). Aliya İzzetbegoviç'in düşüncesinde dini çoğulculuk. İçinde M. Hakkioğlu, M. A. Tüzen, Ç. Doğan, Z. Şimşek & F. Uyar (Ed.), *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu Tam Metin Kitabı* (ss. 539-547). Gümüşhane Üniversitesi Yayınları. <https://kutuphane.gumushane.edu.tr/media/uploads/kutuphane/files/i-uluslararası-bir-bilge-bir-ülke-sempozyumu.pdf>
- İzzetbegoviç, A. (2003). *Kendi kaleminden Aliya İzzetbegoviç*. (Çev.: A. Erkilet, A. Demirhan & H. Öz) Dergâh Ofset.
- İzzetbegoviç, A. (2006) *Özgürlüğe kaçışım: Zindandan notlar*. (Çev.: H. Karaman). İz Yayıncılık.

- İzzetbegović A. (2007). *Köle olmayacağız*. (Ed.: K. Terzioğlu). Fide Yayınları.
- İzzetbegović, A. (2010a). *İslam deklarasyonu*. (Çev.: R. Ademi). Fide Yayınları.
- İzzetbegović, A. (2010b). *İslami yeniden doğuşun sorunları*. (Çev.: R. Ademi). Fide Yayınları.
- İzzetbegović, A. (2012). *Doğu Batı arasında İslam*. (Çev.: S. Şaban). Yarın Yayınları.
- İzzetbegović, A. (2017). *Tarihe tanıklığım*. (Çev.: A. Erkilet, A. Demirhan & H. Öz). Klasik Yayınları.
- Kadrić, M. (2016). *The dilemma of one nation with two names: Alija Izetbegović and the Bosnian Muslim (Bosniak) national question* [Unpublished master's thesis]. University of Sydney.
- Karaağaç, H. (2019). Aliya İzzetbegović'te İslam düşüncesinin yenilenmesi. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 35-53.
- Karić, E. (2013). Islam in "Islam between East and West". *Journal of Intercultural and Religious Studies*, 4, 7-62.
- Korkut, Ş. (2022). "My Witness to History" by Alija Izetbegović as an example of a modern *Siyāsatnāme*h (2. Baskı). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kutub, S. (2011). Yoldaki işaretler (Çev.: M. Aydın). İnsan Yayınları.
- Mulaosmanović, A. (2018). Alija Izetbegović o ulozi prava i pravnih normi u društvu i državi. *Radovi Filozofskog Fakulteta u Sarajevu*, 6(1), 89-104.
- Pašić, D. (2016). *Alija İzzetbegović'te din-siyaset ilişkisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Plasto, F.M. (2020). A divided past for a divided future!? The 1992-1995 war in the current history textbooks in Bosnia and Herzegovina. *Radovi Filozofskog Fakulteta u Sarajevu*, 6(2), 295-316. <https://doi.org/10.46352/23036974.2020.2.295>
- Sarıkaya, B. (2018). Aliya İzzetbegović'in düşünce dünyası ve inancını şekillendiren tarihsel arkaplan. *Turkish Studies*, 13(25), 401-415. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.14475>
- Sevimli, M. (2017). Doğu ve Batı arasında İslam. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 685-702. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.305986>
- Şahin, E., ve Şahin, S. (2023). Aliya İzzetbegović düşüncesini Türk tasavvuf geleneği etrafında okumanın imkânı: Doğu Batı Arasında İslam örneği. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 633-653. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8078056>
- Şahin, H. (2018). *Aliya İzzetbegović'in ihya düşüncesi: Müslümanların geri kalma*

- nedenleri ve çözüm önerileri. İçinde M. Hakkıoğlu, M. A. Tüzen, Ç. Doğan, Z. Şimşek & F. Uyar (Ed.), *I. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu Tam Metin Kitabı* (ss. 309-325). Gümüşhane Üniversitesi Yayınları. <https://kutuphane.gumushane.edu.tr/media/uploads/kutuphane/files/i-uluslararası-bir-bilge-bir-ülke-sempozyumu.pdf>
- Üstün, F. N. (2024). Cezayirli düşünür Mâlik b. Nebî'nin iktisat düşüncesi: Düşünsel ve toplumsal perspektifler. *Turkish Journal of African Studies*, 1(1), 46–63. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tujas/issue/88418/1552962>
- Toman, H. (2023). Aliya İzzetbegoviç'in "din-ahlak" fenomenlerine ontolojik yaklaşımı. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 60–75. <https://doi.org/10.51506/mesned.1262646>